

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Szóbeszéd, búbánat, csicseriborsó

A rokon értelmű főnevekből összetett szavak

A szinonimákból álló szókapcsolatok a pusztá létezésükénél fogva cáfolják a nyelv gazdaságosságáról vagy logikus voltáról vallott laikus nézeteket. Tanulmányunkban olyan szóösszetételeket vizsgáltunk, amelyek grammatikailag jelöletlen rokon értelmű főnevekből tevődnek össze. Célunk az volt, hogy az efféle szóösszetételeket csoportosítsuk, és néhány sajátosságukat megállapítsuk.

A szószemantikában a különböző alakú, de csaknem azonos jelentésű szavakat nevezzük szinonimának. Teljes szinonimákat hiába keresnénk, csak különböző alakú, de hasonló jelentésű szavakat találunk, mint amilyen a *kutya* meg az *eb*. Szólasmondásokban, állandósult szókapcsolatokban többnyire nem cserélhetők fel egymással: *Egyszer volt Budán kutyavásár*; de *Ebüll szerzett jószág ebüll vész el*; *Kutyául érzem magam*, de *Eb, aki bánja* (a kollokációs jelentésről lásd KIEFER 1983: 85–86; HORVÁTH 1998: 83). A szavaknak fontos tulajdonsága, hogy – BERTRAND RUSSELL nevezetes különbségtételével élve – nemcsak használjuk, hanem olykor említjük is őket. A *kutya ugat* mondatban használjuk a szót, míg A „*kutya*” szó „*k*”-val kezdődik mondatban említjük (vö. ANTAL 2005: 203). A hang- vagy szótestről tett kijelentések (metanyelvi önreferencia) a szinonim párok esetében sem lehetnek azonosak. A középkori filozófusok – GUILLELMUS DE OCKHAM és JOHANNES BURIDANUS – szóhasználata szerint a *kutya* szó szuppozíciója ez esetben materiális, mert a szó magát a szót jelöli (vö. ALTRICHTER 1981: 15; BORBÉLY 2008: 270).

A deskriptív vagy denotatív szinonímia fogalma a logikai implikáció segítségével határozható meg szabatosan. A szinonim kijelentések egymást implikálják, tehát logikailag ekvivalensek: *a kutya ugat* → *az eb ugat*, illetve *az eb ugat* → *a kutya ugat*. A szinonim párok ugyanazon a fogalmi szinten helyezkednek el, nem lehetnek egymás alá- vagy fölérendeltjei, nyelvészeti műszóval élve: egymás hiponimái vagy hiperonimái. A hiponima és a hiperonima viszonyát nem jellemezheti ekvivalencia: „*X* hiponimája *Y*-nak (és *Y* hiperonimája *X*-nek), ha az *X*-et tartalmazó kijelentés implikálja az *Y*-t tartalmazó kijelentést”, de fordítva nem áll fenn ez a reláció (KIEFER 2007: 28). Így például *A kutya állat* mondat nem implikálja *Az állat kutya* mondatot. A mindennapi szóhasználatban mégis gyakran mutatkozik alkalmi egybeesés – *Vidd le sétálni az állatot!* (értsd: a kutyát) –, ami általában nem értelemszavó, mert senki sem gondolja, hogy *az állat* a *kutya* szinonimája volna, pedig a szóban forgó esetben ugyanazt jelölik, ugyanaz a denotátumuk. Érdekes megfogadni tehát ANTAL LÁSZLÓ tanácsát, mert egyébként „*az alma* és a *gyümölcs*, vagy a *ló* és az *állat* szó is sokszor szinonimája lenne egymásnak” (ANTAL 2005: 203).

A *kutya*, *macska*, *ló* egyaránt hiponimái az *állat* hiperonimának. Az azonos nemfogalom alá sorolható, azonos fogalmi szintre utaló szavak egymáshoz fűződő viszonyát a kohiponímia kifejezéssel szokták jellemezni. A kohiponimák – a szinonimákkal ellentétben – nem implikálják egymást, hiszen a *kutya* sem nem *macska*, sem nem *ló*. A *kutya*

és az *eb* ugyanazon a fogalmi szinten található, mint a *macska* vagy a *ló*, de külön szemantikai mezőt alkot. Noha *Egyik kutya, másik eb*, de mindkettő *Canis lupus familiaris*. O. NAGY GÁBOR (1992: 450–452) figyelmeztetett arra, hogy a koordinált szósorok, mint amilyen a *puli–uszkár–komondor*, kívül esnek a szinonímia jelenségekörén. A kimondott, leírt vagy olvasott szavak keltette képzettársítások köre jóval szélesebb, mint az a szemantikai mező, amelybe egy-egy szinonim pár vagy sorozat tartozik. A *kutya* szó éppúgy keltheti valakiben a tacsó, mint a kuvasz képzetét, és van, akiben a *macska* szót idézi fel (bár a *macska* a *kutya* hétköznapi antonimájaként is felfogható).

KIEFER FERENC (2007: 27) a *kalandor* és a *szerencsevadász* szavakat választotta a szinonímia jelenségének szemléltetésére. Ha köznapi megnyilatkozásokról van szó, gyakran cserélhetők fel egymással. A szinonímia talán legfontosabb ismérve a felcserélhetőség, RUZSICZKY ÉVA (1985) máig alapvető tanulmányt szentelt e kérdéskörnek. Ha tárgynyelvi mondatokban cseréljük fel a *bú*, *bánat* és *búbánat* szavakat, akkor – az átfogalmazott, az individuumok helyett a predikátumok azonosságát állító Leibniz-kritérium értelmében (vö. ALTRICHTER 1981: 8) – a mondat igazságértéke nem változik meg. Ám nem minden eset ilyen egyértelmű. ALAN D. CRUSE szerint a két véglet – minden mondatban felcserélhetők egymással (abszolút szinonimitás), illetve egyetlen mondatban sem cserélhetők fel egymással (zéró szinonimitás) – között a lehetőségek széles skálája húzódik (vö. CRUSE 1997: 267–268). CRUSE a szinonimák fokozatosságát hangsúlyozta lexikális szemantikájában, meghatározását ANDOR JÓZSEF (1998: 8) így foglalta össze: „A szinonimák skaláris természetűek, egymástól való eltéréseik gradiációban mérhetők”. O. NAGY GÁBOR (1965: 317) úgy vélte, hogy „rokonértelműségről csakis akkor beszélhetünk, ha valamely lexemapár több kontextusban is felcserélhető”, BORBÁS GABRIELLA DÓRA (1998: 47) viszont elegendőnek tartotta „az *egyetlen* (és nem több) kontextusban való felcserélhetőség kritériumát”.

A szóösszetételekről írott történeti áttekintésében KISS GÁBOR (2014: 290–291) a szinonimákból álló szavakra is kitért. Egy tanodai és magánhasználatra szánt magyar nyelv-tanban bukkant a következő megfogalmazásra: „Az összetételben szükséges szem előtt tartani: Hogy az összetettben mind az elő-[,] mind az utótag (határozó és meghatározott) valódi szükséglet pótoljon. Így a következők: *kőszikla*, *szempillantás*, *folyóvíz*, *fűszerszám*, *ruharaktár* stb. fölös résszel bírnak; mert *szikla*, *pillantás*, *folyó* (v. *folyam*), *fűszer*, *ruhatár* az elhagyott összetéti rész nélkül is ugyanazt jelentik” (SZVORÉNYI 1861: 222). A nyelv-taníró nem rejtette véka alá, hogy a szóalkotásnak ezt a fajtáját pleonazmusnak, henyé szószaporításnak tartja, olyannak, mint amilyen az unos-untig emlegetett *nőilen agglégény*.

Szanszkrét eredetű szóval dvandvának (’pár, iker’) nevezik a szóösszetételeknek azt a fajtáját, amelynek tagjai egy kimondatlan és-sel kapcsolódnak össze, ilyen például a *keserédes*, a *téridő* vagy a *kőszikla*. FÓNAGY IVÁN (1999: 35) jegyezte meg a rokon értelmű szavakból alkotott szópárokról írva, hogy az „őind poétika alakzatnak tekinti a szinonim szavak párosítását (*arthávrtti* ’jelentésismétlés’)”. A *hadsereg* is a valódi (nem ismétléssel keletkezett) mellérendelő összetételek számát gyarapítja. Az összetételt alkotó szavak ugyanazt jelentik, mint az összetétel maga: *had* = *sereg* = *hadsereg*. A nagy német retorikus, HEINRICH LAUSBERG nyomán congeriesnek nevezik a halmozásnak azt a válfaját, amelyet rokon értelmű mondatrészek, szó szerkezetek alkotnak (vö. PETHŐ 2004: 62). A *zűrzavar* esetében is szinonim szavak kapcsolódnak össze egyetlen szóvá, mintegy a szószemantika belügyének minősítve a congeries retorikai alakzatát. A szóismétlés viszont nem tekinthető szinonimának, amiként a *lám-lám* vagy a *nono!* sem szinonimákból összeillesztett szónak.

A szintaktikailag szabályos mondatok szemantikai kompozicionalitásának elvét MAX J. CRESSWELL történeti okokból nevezte el Frege-elvnek, de egyúttal arra is figyelmeztetett, hogy a tudományos műszo, illetve az elv egyértelmű megfogalmazása nem található meg a nagy német gondolkodó írásaiban (CRESSWELL 1973: 75). A nyelvészek és a logikusok hozzávetőleg azt értik ezen az elven, hogy a mondat jelentése alkotórészei jelentéseinek függvénye, vagyis a mondat jelentése levezethető a benne szereplő szavak jelentéséből. A szóösszetétel szabályai több szempontból is hasonlóságot mutatnak a mondatok szabályai-val (vö. KIEFER 2003: 189). A rokon értelmű szavakból összetett szavak egyik csoportjára is alkalmazható ez az elv. A *búbánat* jelentése levezethető összetevőinek jelentéséből, sőt – ami meglehetősen szokatlan – az összetett szó jelentése szinte semmiben sem különbözik alkotórészeinek jelentésétől. A dvandva típusú összetételeket egy kimondatlan *és* kapcsolja össze. A logikai *és*, a konjunkció idempotens, ami azt jelenti, hogy – a szorzással és az összeadással ellentétben – az azonos tagok elhagyhatók, vagyis a *p & p* összetett kifejezés *p*-re egyszerűsíthető (vö. QUINE 1968: 27). A kompozíció ez esetben dekompozícióval ér fel.

A logikai érték azonban nem azonos a stilisztikai értékkel. Babits Mihály Bilincs ez a bánat (1919) című költeményének címében és első versszakában nem cserélhető ki a *bánat bú-ra* – „bilincs ez a bánat, / aranyperc” –, mert a versben a szótagok egyben mértékegységek is. A valódi mellérendeléssel keletkezett összetételek tagjait egybeforrasztó szabályok közül mindenképpen említést érdemel „a rövidebb elől” elve – *búbánat* és nem **bánatbú*, *zűr-zavar* és nem **zavarzűr* –, amire a személynevekkel kapcsolatban ROMAN JAKOBSON hívta fel a figyelmet, bár az okot kifürkészhetetlennek tartotta: „Két egymás mellé helyezett név esetén, ha a rangsor nem kívánja másképp, a rövidebb név előrehelyezése felel meg a beszélőnek” (JAKOBSON 1969: 222). Feltehetően a visszafordíthatatlan mellérendelő szóösszetételeket – *itt-ott*, *előbb-utóbb*, *húz-halaszt* – is egyetemes törvényszerűségek szabályozzák (MALKIEL 1959, COOPER–ROSS 1975).

A szóösszetételek némelyike azonban szimmetrikus, a sorrend felcserélésével is szinonimát eredményező szópárokba (vö. KICSÍ 2009: 35) rendezhető, mint a *kőszikla ~ sziklakő* – Radnóti Miklós Áprilisi vers gyerekhangra (1936) című versében „peng a sziklakő” –, vagyis mindkét sorrendben lexikalizálódtak, ami értelemszerűen kioltja „a rövidebb elől” elvét. A szóhangsúly a szimmetrikus párok esetében is az összetétel első tagjának első szótagjára esik: *Kőszikla* és *Sziklakő*. A *kőhegy ~ hegykő* páros csak helynevekben található meg: *Kőhegy* (235 méter magas, kopár, dolomit anyagú hegy Budaörs közelében, illetve hegy Szentendre és Pomáz közigazgatási területének határán) és *Hegykő* (község Győr-Moson-Sopron megyében, bár ez utólag kialakult népetimológia az eredetibb *Igykő* ’Szent kő’ szóösszetételből, vö. FNEsz. 1: 580). Itt jegyezzük meg, hogy Esztergom északi városrészeének egyik völgyben fekvő belterületét a helybeliek *Búbánat*-nak hívják.

Az állatnevekből alkotott összetételeknek a kategoriális szint azonosságát vagy különbségét tekintve több típusa van. Ha az összetevők egymás kohiponimái, vagyis azonos fogalmi szinten helyezkednek el, és ha mindegyikük az *állat* hiperonima hiponimája, akkor az összetételnek rendszerint jelentésszűkítő, fajtajelölő szerepe van: *saskeselyű*, *keselyűteknős*, *macskacápa*. Az elnevezés alapulhat metaforikus kapcsolaton, amikor az utótag által jelölt természetes kategória példányai hasonlóan az előtag által jelölt természetes kategória példányaira (*keselyűteknős*, *macskacápa*), vagy a prototípus (a legnagyobb, legerősebb, legfélelmetesebb ragadozó madár) körüli jelentésszerveződés eseteként foghatók fel (*saskeselyű*). Olykor az is megesik, hogy egy hiponimához hiperonimája kapcsolódik:

pulikutya, *gólyamadár*, *toportyánféreg* (az emberre kártékony állatok népi osztályozása szerint besorolt farkas – vö. KICSÍ 2007: 163). KÁROLY SÁNDOR tautologikus szűküléses szinekdochénak tartja az ilyen eseteket, és az elnevezések lehetséges történeti okai között megemlíti, hogy kezdetben „az alfaj neve új, s nem mindenki számára világos, milyen dologfajtaról van szó” (KÁROLY 1970: 237). Egyik példája a *krokodilusgyík*. Nagy ritkán még állatnév-szinonimák is összetapadnak, mint amilyen a durva *baromállat*, a meghitt házastársi becéző, a *mackómedve*, vagy a gyerekeknek szóló, tréfás rámutató megnevezés, a *lópaci*.

A mellérendelő összetételek is különböznek egymástól használati körük és stílusértékük alapján. Választékos beszédről tanúskodik a *búbánat* vagy a *perpatvar*, de rossz ízlésre vall a túlzásba vitt ékítés. A Kassán kiadott Ábrázolt Folyóirat 1848. februári 26-i száma egy magyarra átültetett francia regény 4. részletét adta közre: „Egy kis maradványa a haragnak Amélie *** ellen nevelte buzgalmát, hozzájárulván még kéjvonzalmihoz a megbosszulási örömlévezet” (Amélie *** 1848: 66). A Vasárnapi Újságból azt is megtudhatták a korabeli előfizetők, hogy az olvasás bennük „a nemesebb gyönyörévezet valódi érzését költi fel” (Bonyhai 1859: 198). E használatból kikopott szavakat 19. századi szótáraink még adatolták. Az *öröm*-, *gyönyör*- vagy *kéjévezet*-nek közeli rokona Parti Nagy Lajos nyelvi leleménye, a *szukacemende* Nagy Ignác 1843-ban előadott színművének átiratában (Parti Nagy 2006: 9). A *hadsereg* és *zúrzavar* szót mindenki használja, a *felebarát* és a *levegőég* viszont főleg az idősebb templomjárók szava. A hiperkorrekció (vagy túlhelyesbítés) jelenségekörébe többek között „a helyesnek vélt, de a valóságban szabálytalan szavak” (MINYA 2003: 135) tartoznak. A *tényadat* a sajtónyelv jellemzője, a *dróthuzal* a mesteremberek szavajárása. A *precedenspélda* ide is sorolható, de jogi szakkifejezéssé is vált, jelentése ekkor ’precedens értékű példa’ (ez esetben nyelvtanilag jelzős alárendelés).

ZLINSZKY ALADÁR stilisztikájának Erősítés (Gradatio) című alfejezetében olyan összetett szavakat gyűjtött egybe, amelyeket „A szónak a *használójával* (synonyma) való megismétlése”-nek nevez, példái között a *búbánat* és a *felebarát* is szerepel (ZLINSZKY 1961: 162). O. NAGY GÁBOR az *írmag* szót elemezve állapította meg, hogy „olyanfőle összetétel, mint a *búbánat* ..., vagyis első tagjának inkább csak nyomósító értelme van” (O. NAGY 1957: 171). Stilisztikai-retorikai értelemben persze ezek a szavak is képesek megváltoztatni „a nyelv normális redundanciafokát” (ROHONYI 2014: 143). A rokon értelmű szavakból alkotott összetételek e válfájának alapvető rendeltetése a nyomatékosítás. Az ismétlés a valódi mellérendeléseknek éppúgy sajátja, mint a voltaképpeni ismétléses mellérendeléseknek (*addig-addig, körbe-körbe, néha-néha*), csak hogy „itt nem alaki, hanem jelentésbeli ismétlődésről van szó” (LENGYEL 2000b: 333). Szinonimák összekapcsolása egyetlen szóvá sokszor valóban a mértékre utal a lelkiállapotok (*búbánat*) és a természeti jelenségek (*sérvihar*) esetében. A szintén a természet félelmetes erejét kifejező *özönvíz* ~ *vízözön* szimmetrikus pár azonban nem feltétlenül vonható ide, mert az *özön* elsődleges jelentése ’cseppfolyós anyagnak áradó bősége’.

Végül itt ejtünk néhány szót a kontaminációról, mert ha az elő- és utótag kölcsönös „kannibalizmusa” felfogható összetételként, akkor – ebben a különös értelemben – jelentése kompozicionális, előre megjósolható. A szóalkotásnak sajátos módja, amikor egy szó eleje egy másik szó végével forr össze, és két csonkolt szó alkot egyetlen, ép egész. Nemegyszer jópofa nyelvi játékról van szó, amely ideig-óráig megjelenik a nyelvhasználatban, de olykor a szótárakban is rögzül. Az eltérő jelentésű szavak (*citrom* és *narancs*) összeolvadását (*citrancs*) szóösszerántásnak, a rokon értelmű szavak (*csokor* és *bokréta*)

összeforrását (*csokréta*) szóalakvegyülésnek vagy kontaminációnak nevezik. Az utóbbi esetben a szinonimák újabb szinonimát szülnék. Ahogy LENGYEL KLÁRA fogalmazott: „A kontamináció eredményeképpen létrejött szó jelentése szinonim a kiinduló szavak jelentésével” (LENGYEL 2000a: 343).

Némiképpen meglepő, de a szinonimákból alkotott összetett szavak között is találhatók olyan szintaktikai összetételek, amelyek alárendelő szószerkezetekké alakíthatók át. Ide sorolható a természeti csapásra utaló genitivus subiectivusi szimmetrikus pár, az *árvíz* ~ *vízár*; illetve a *tengerár*. A régies *örömlévezet* csak erőltetetten értelmezhető genitivus obiectivusi alárendelésként, jöllehet BALLAGI MÓR szótára ekként adja meg: ’az örömnék élvezete, azon kedves benyomás, melyet az öröm az érzékekre gyakorol’ (BALLAGI 385). A szinonimákból álló összetételek előtagja számos esetben az utótag jelentését szűkíti, vonatkozását pontosítja, mint például a *tenger-*, *folyó-* és *esővíz*, ami a kategórián belüli alfaj megnevezését teszi lehetővé. A *szélvihar* felfogható a nyomatékositást kifejező összetételként is, de – a *hóvihar*-ral szembeállítva – alfajra is utalhatunk vele. A jelenség arra emlékeztet, amit néhány nyelvész a megjelöltség megfordításának (*markedness reversal*) nevez (vö. BATTISTELLA 1990: 24, 57–61).

A *csendhallgatás* ritka szókapcsolat, nem jelez mértéket, csak távoli atyafiság fűzi a német *das Stillschweigen* ’mély hallgatás; teljes titoktartás’ főnévhez. A nem igekötős igéből képzett *-ás/-és* képzős főnevekre gyakran jellemző az esemény–eredmény kétértelműség: *Az oroszlán simogatása veszélyes* (vö. KIEFER 2007: 165). A *hallgat* ráadásul egyaránt kifejezheti a tárgy nélküli ’nem beszél’ (csendben van) és a ’hallgat valakit vagy valamit’ (szándékosan észlel) jelentéseket. „A *csend hallgatása fenséges* mondatról önmagában nem lehet eldönteni, vajon a *csend hallgat-e*, vagy a *csendet hallgatják*. Mivel a *csend* nem igazi ágens, alighanem az utóbbiról van szó. A *csendhallgatás* jelöletlen tárgyi összetétel, a *zenehallgatás*, *lemezhallgatás*, *rádióhallgatás* szócsoporthal mutat rokonságot” (E. BARTFAI 2015b: 127). A szerzetes a *csendet hallgatja* cellájában, ahogy a tizenéves a neki szóló zenét bömbölteti, a nyugdíjas pedig a rádiót. A győri karmelita szerzetes, Marcell atya azt vallotta, hogy aki elsajátította „az életszentség technikáját”, annak lelkébe beköltözik „a *silentium*, a *belső csendhallgatás*” (P. Marcell 1942: 130, 194). A *csendhallgatás* azonban világi foglalatosság is lehet: „Madame Louise ... elmerengve nézte a sűrű hóesést, *hallgatta a csendet*, és gondolkozgatott életem, szerelmeken, amiken már egy nő gondolkozni szokott” (Krúdy /1977: 531).

Már SIMONYI ZSIGMOND megfogalmazta Tüzetes magyar nyelvtan című művében, hogy az összetett szó jelentése elszakadhat azoktól az elemektől, amelyekből alakult: „Az összetett szóknak önállóvá válása, izolálódása, azzal kezdődik, hogy az összetétel nem éppen azt jelenti, mint az alkotó elemek együtt. Pl. a *melegágy* nem jelent bármiféle *meleg ágyat*, hanem csak a virágágyat, amelyet melegen tartanak” (TMNy. 352). A *szóbeszéd* ’alaptalan, üres híresztelés, pletyka’ és a *szókimondás* ’nem rejti véka alá a véleményét’ jelentése nem vezethető le az összetevők jelentéséből. A két összetett szó jelentése nem kompozicionális, hanem figuratív. A *szókimondás* nem pusztán azt jelenti, hogy valaki szavakat mond ki, mert a talpnyaló sem tesz egyebet mézesmázos szavaival. A *szóbeszéd* azonban – A magyar nyelv értelmező szótárának tanúsága szerint – egykor ’beszélgetés, társalgás’ jelentéssel is közszájon forgott (ÉrtSz. 6: 329). A *szólásmondás* ’szójárás, szállóige, közmondás’ állandósult szókapcsolat jelentése viszont – a *szóbeszéd*-del vagy a *szókimondás*-sal összevetve – sokkal kevésbé szakadt el elő- és utótagjának jelentésétől.

Külön csoportot alkotnak azok a szóösszetételek, amelyeket honosító vagy átültető magyarázatnak neveznek. KIS-ERŐS FERENC írta a rokon értelmű szavakból alkotott összetételek e típusáról: „Sok mellérendelő összetételünk úgy keletkezett, hogy az idegen nyelvből átvett szó mellé magyarázóul odajárult a megfelelő magyar szó, s ez a két szó összetapadt” (KIS-ERŐS 1915: 230). Egyik példája a *csicseriborsó*. A latin eredetű *csicseri* ’bagolyborsó’ előtag értelmét a szóösszetétel második, a nyelvközösség számára ismert *borsó* tagja világítja meg. HADROVICS LÁSZLÓ számos hasonló esetet említett – *dézsmaadó*, *fringia-szablya*, *ködmön-ruha*, *kupa-pohár*, *pad-szék* stb. –, és a *csatornakút* magyarázó összetételt több alkalommal is részletesen tárgyalta. Többek között arra próbált magyarázatot találni, hogy az eredetileg ’víztároló, ciszterna’ jelentésű *csatorna* szó miképpen nyerte el idővel a ’vízlevezető, lefolyó’ értelmet. A *csatorna* az átvételekor már meglévő, hasonló jelentésű *kút* szavunkkal alkotott magyarázó összetételt, a régi szó jelölte a tágabb fogalmat, a jövevény pedig annak különleges fajtáját. „Így lépett a *csatorna* a régi *kút* szavunkkal magyarázó összetételre, s lett a *csatorna-kút*. Ez olyan víztárolót jelentett, amelyet nem forrás táplált, hanem időről időre az esővíz töltött fel. A forrás(ok)tól táplált kutat megkülönböztetésül *eleven* vagy *élő kút*-nak nevezték” (HADROVICS 1965: 98; lásd még E. BARTFAI 2015a: 68).

HADROVICS egy másik értekezésében arra is felhívta a figyelmet, hogy az idegen földről származó új fogalmak honosításakor „a magyarázó összetételek mellett gyakori volt az -s képzős magyarázó szerkezet is” (HADROVICS 1975: 18), amit többek között a *csatornás kút* példájával szemléltetett. Logikai értelemben azonban mind a jelzős szerkezetnek (*csatornás kút*), mind az összetételnek (*csatorna-kút*) az első, új tagja „lesz a species, és a második tag, a régi, az ismert fogalom lesz a genus proximum” (HADROVICS 1975: 13). A források időrendbe szedett, egynemű adatai azzal a tanulással szolgálnak – fejtette ki –, hogy az összetételeket tekintve is több eset lehetséges. Nem szabályszerűség, hogy az összetétel idegen előtagja később önállósodott, számos esetben már nyelvünkbe kerülésekor is használták önmagában, az utótagot pedig csak alkalmanként toldották hozzá magyarázatképpen.

A honosító szóalkotásnak legalább két oka lehet: 1. a fogalom idegen, még nem honosodott meg, vagy 2. vonatkozása ismeretlen, illetve csak hallomásból ismert. Az elsőre érzékletes példa a *sampi(ny)ongomba* ’termesztett csiperke’ vagy a *baconszalonna* ’vékonyra szeletelt, húsos és zsíros csikokból álló szalonna’, a másodikra a *préripusztá* ’nagy kiterjedésű füves terület Észak-Amerikában’. A honosító magyarázat számos kérdést vet fel. „Szinonimákról csak az egyidejű nyelvállapotot tekintve, vagyis csak a szinkroniában és csakis egy nyelven belül beszélhetünk” – állapítja meg O. NAGY GÁBOR (1992: 450). A magyar *gomba*, *szalonna*, illetve *puszta* szónak nem szinonimája, hanem ekvivalense az angol *bacon*, illetve a francia *champignon* és *prairie*. Amikor egy ilyen összetétel megjelenik a nyelvben, akkor a második, tősgyökeres vagy már meggyökeresedett magyar szó az első, idegen szót magyarázza, mintegy honosítja. Az efféle összetételek keletkezésükkor nem szinonimákat kapcsolnak össze, hanem olyanok, mint egy kétnyelvű szöszedet egyes tételei. A szinkronia és a diakronia azonban ebben az esetben sem határolható el mereven egymástól. Idő múltával az idegen szóval több dolog történhet. Meghonosodik, mint a *préri*; a *préripusztá* kizárólag a pajkos gyerekdalban maradt meg. Az összetett szó (*csatornakút*) teljesen kikopik a használatból, az előtag viszont önálló életet él, mint a *csatorna*. Önállóan is, külön is használatos, mint a *sampion(gomba)*, vagy továbbra is csak az összetett szó tagjaként életképes, mint a *csicseriborsó*, mostanság pedig az étlapok azt adják hírül, hogy a *bacon* válik a *szalonná*-tól.

Kulcsszók: szószemantika, mellérendelő szóösszetétel, szinonima, rokonértelműség, felcserélhetőség, hiponima, hiperonima, kohiponima, szemantikai kompozicionalitás, kon-tamináció, szimmetria, honosító szóalkotás.

Hivatkozott irodalom

- AlLex. = *Alakzatlexikon*. Főszerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- ALTRICHTER FERENC 1981. *Buridan és a név-reláció antinómiája*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 13. Akadémiai Kiadó, Budapest. 5–34.
- Amélie *** 1848. Karove András fordítása. *Ábrázolt Folyóirat* 1/9 (február 26.): 65–67.
- ANDOR JÓZSEF 1998. A fogalmi keret, a szemantikai mező és a szinonimitás határvonalai. In: GECSŐ – SPANNRAFT 1998: 7–19.
- ANTAL LÁSZLÓ 2005. A formális nyelvi elemzés. In: Uő, *A formális nyelvi elemzés – A magyar eset-rendszer*. SZAK Kiadó, Budapest. 1–227.
- BALLAGI = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Franklin, Pest, 1867–1872.
- E. BÁRTFAI LÁSZLÓ 2015a. Csatornakiosztás. A csatorna szó poliszemiája az újabb szószemantikai irányzatok eredményeinek tükrében. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk., *Nyelv, kultúra, társadalom*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest. 65–77.
- E. BÁRTFAI LÁSZLÓ 2015b. Szilencium. *Kortárs* 59 (7–8): 124–129.
- BATTISTELLA, EDWIN L. 1990. *Markedness: The Evaluative Superstructure of Language*. State University of New York Press, Albany.
- Bonyhai Benjamin 1859. Miként és miért kell népünket olvasásra szoktatni. (Első közlemény.) *Vasárnapi Újság* 6/17 (április 24.): 196–198.
- BORBÁS GABRIELLA DÓRA 1998. A szinonimitás elméleti szempontból. In: GECSŐ – SPANNRAFT 1998: 44–49.
- BORBÉLY GÁBOR 2008. *Civakodó angyalok. Bevezetés a középkori filozófiába*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- COOPER, WILLIAM E. – ROSS, JOHN ROBERT 1975. World Order. In: ROBIN E. GROSSMAN – L. JAMES SAN – TIMOTHY J. VANCE eds., *Papers from the Parasession on Functionalism*. Chicago Linguistic Society, Chicago (Illinois). 63–111.
- CRESSWELL, MAX J. 1973. *Logics and Languages*. Methuen & Co. Ltd., London.
- CRUSE, D. A. 1997. *Lexical Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- FÓNAGY IVÁN 1999. *A költői nyelvről*. MTA Nyelvtudományi Intézet – Corvina Kiadó, Budapest.
- GECSŐ TAMÁS – SPANNRAFT MARCELLINA szerk. 1998. *A szinonimitásról*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1965. *Jövevényszó-vizsgálatok*. Nyelvtudományi Értekezések 50. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1975. *Szavak és szólások*. Nyelvtudományi Értekezések 88. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH KATALIN 1998. Szinonímia és metaforizálódás. In: GECSŐ – SPANNRAFT szerk. 1998: 83–88.
- JAKOBSON, ROMAN 1969. Nyelvészet és poétika. In: Uő, *Hang – Jel – Vers*. Gondolat Kiadó, Budapest. 211–257.
- JENEI TERÉZ – MINYA KÁROLY 2008. Pleonazmus (szócikk). In: AlLex. 465–467.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- KICSI SÁNDOR ANDRÁS 2007. A főreg szemantikájáról. In: KICSI SÁNDOR ANDRÁS – MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS, *A @-tól az egyszarvúig. Zoohistóriai érdekességek*. Semmelweis Kiadó, Budapest. 157–169.
- KICSI SÁNDOR ANDRÁS 2009. Fülgomba. In: Uő, *Népi gombaismeret*. Orpheusz Kiadó, Budapest. 29–41.
- KIEFER FERENC 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 2003. Alaktan. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER, *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 187–284.
- KIEFER FERENC 2007. *Jelentésemélet*. Corvina Könyvkiadó, Budapest.
- KIS-ERŐS FERENC 1915. *A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva*. Polgári Tanítóképző, Kalocsa.
- KISS GÁBOR 1998. Egy- és kétnyelvű szótárak mint szinonimasorok forrásai. Beszámoló a *Magyar szókincstár – Rokont értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára* munkálatairól. In: GECSŐ-SPANNRAFT szerk. 1998: 89–96.
- KISS GÁBOR főszerk. 1999. *Magyar szókincstár. Rokont értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KISS GÁBOR 2014. A szóösszetételről mint napjaink divatos szóalkotásáról és az összetételeket alkotó töszavakról a *Magyar értelmező kéziszótár* új címszavai alapján. In: HAVAS FERENC – HORVÁTH KATALIN – KUGLER NÓRA – VLADÁR ZSUZSA szerk., *Nyelvben a világ*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 289–296.
- Krúdy Gyula /1977. Madame Louise délutánjai. In: Uő, *Pókháló palackok. Válogatott elbeszélések (1894–1908)*. Krúdy Gyula művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 529–539.
- LAUSBERG, HEINRICH 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik* 1–2. Max Hueber Verlag, München.
- LENGYEL KLÁRA 2000a. A ritkább szóalkotási módok. In: MGr. 337–345.
- LENGYEL KLÁRA 2000b. A szóösszetétel. In: MGr. 321–336.
- MALKIEL, YAKOV 1959. Studies in Irreversible Binomials. *Lingua* 8: 113–160.
- P. Marcell [Marton Boldizsár] 1942. *Kolostori iskola a Kármelen. Elindulás a tökéletesség útján* 1. Szent István Társulat, Budapest.
- MGr. = *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.
- MINYA KÁROLY 2003. A hiperkorrekció mint stíluseszköz. Szándékos helyesírási és nyelvhelyességi hibák Parti Nagy Lajos: Sárbogárdi Jolán: *A test anyaga* című giccsregényében. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 134–141.
- O. NAGY GÁBOR 1957. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1965. A lexémák funkciója és a rokonértelműség. *Magyar Nyelv* 61: 312–322.
- O. NAGY GÁBOR 1992. Szinonima és Szinonímia (szócikk). In: *Világirodalmi lexikon* 14. Főszerk. SZERDAHELYI ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest. 450–452.
- Parti Nagy Lajos 2006. Tisztújítás. Nagy Ignác színműve [1843] mentén írta Parti Nagy Lajos. *Színház, Dráma* 39/5: 1–16.
- PETHŐ JÓZSEF 2004. *A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szindbád ifjúsága című kötete alapján)*. Nyelvtudományi Értekezések 154. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- QUINE, WILLARD VAN ORMAN 1968. *A logika módszerei*. Fordította Urbán János. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ROHONYI ZOLTÁN 2014. Az irodalom retorikai megközelítése. Kiadatlan elméleti előadások. In: Uő, *Per activam resistentiam*. Ráció Kiadó, Budapest. 137–168.
- RUZSICKY ÉVA 1985. *A fölcserélhetőség szempontjai a szinonímia értelmezésében*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 16. Akadémiai Kiadó, Budapest. 209–228.
- SZVORÉNYI JÓZSEF 1861. *Magyar nyelvtan*. Heckenast Gusztáv, Pest.

- TMNy. = BALASSA JÓZSEF – SIMONYI ZSIGMOND, *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon 1. Magyar hangtan és alaktan*. MTA, Budapest, 1895.
- ZLINSZKY ALADÁR 1961. Stilisztika és verstan. A magyar stílus mintái és törvényei. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *A magyar stilisztika útja*. Gondolat Kiadó, Budapest. 135–213.

Szóbeszéd ‘rumour’, búbanat ‘woe’, csicseriborsó ‘chick-pea’:

Compounds of synonymous nouns

This paper categorizes and takes stock of Hungarian compounds whose first and second constituents are synonymous nouns like *búbanat* ‘woe’, *perpatvar* ‘quarrel’, or *hadsereg* ‘army’. As an introduction, the authors survey earlier views on the synonymy of two or more words. They explore compounds whose meaning can be computed from the two synonymous constituents (*búbanat* ‘woe’, *kőszikla* ‘cliff’, *özönvíz* ‘flood’) and ones in which the meaning of the compound is further away from that/those of the constituents (*szóbeszéd* ‘rumour’, lit. ‘word-talk’, *szólásmondás* ‘set phrase’, lit. ‘saying-telling’). They also explore what are called self-defining or nativizing compounds in which one constituent explains the meaning of the other one (*préripuszt* ‘prairie’, lit. ‘prairie-wasteland’, *baconszalonna* ‘bacon’, lit. ‘bacon-speck’, *sampinyongomba* ‘mushroom’, lit. ‘champignon-mushroom’) in which the first constituent is a loanword and the relevant notion is little understood or known superficially at best. They point out that the speaker applies a kind of over-insurance in cases like *dróthuzal* ‘wire’, *tényadat* ‘piece of fact’ or *precedenspélda* ‘precedent’ where both constituents are widely known and mean roughly the same thing.

Keywords: word semantics, coordinating compound, synonym, related meanings, interchangeability, hyponym, hyperonym, co-hyponyms, semantic compositionality, contamination, symmetry, nativization by compounding.

E. BÁRTFAI LÁSZLÓ
MTVA Sajtó- és fotóarchívum

KISS GÁBOR
TINTA Könyvkiadó

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Komor és komoly* szavunk lehetséges szláv eredetéről

1. Bevezetés. *Komor* szavunk eredetét illetően etimológiai szótáraink nem szolgálnak kielégítő magyarázattal. BÁRCZI GÉZA a *komoly* szócikkében tárgyalja a *komor* etimológiáját is, szerinte a két szó nem választható el egymástól, eredetük azonban bizonytalan. Véleménye szerint két különböző eredetű szó keveredhetett össze: 1. *komor* ‘sötét színű’, amely vagy finnugor, vagy török eredetű lehet, és 2. *komoly*, amely a szláv *komolъ*

* Hálás köszönettel tartozom ZOLTÁN ANDRÁSNAK szíves segítségéért és előremozdító tanácsaiért.